

# ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

## ΑΝΕΚΔΟΤΟ «ΒΡΑΧΥ ΧΡΟΝΙΚΟ» ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ (1571)

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἑλληνικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ σημαντικὸ ἱστορικὸ γεγονός τῆς καταστροφῆς τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὴ λεγόμενη ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (7 Ὀκτωβρίου 1571). Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ, ποὺ γίνεται ἀκόμη πιὸ αἰσθητὴ σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἀμέτρητο πλῆθος τῶν ξένων, ἰταλικῶν κυρίως, πηγῶν, καλύπτεται σ' ἓνα μικρὸ βαθμὸ ἀπὸ τὶς λίγες πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν τὸ Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου — γιὰ τὶς μετὰ τὴ χριστιανικὴ νίκη ἐπαναστατικὲς κινήσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου<sup>1</sup> —, μερικὲς «ἐνθυμήσεις»<sup>2</sup> καὶ «βραχέα χρονικά»<sup>3</sup>. Στὴ μικρὴ αὐτὴ συγκομιδὴ προσθέτουμε ἐδῶ καὶ μιὰν ἀκόμη μικρὴ ἑλληνικὴ πηγὴ, ἀνέκδοτη ὡς σήμερα. Βρίσκεται στὸν κώδικα ἀριθ. 9 (φ. 220<sup>r</sup> - 220<sup>v</sup>) τῆς γνωστῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν τοῦ Αἰγίου<sup>4</sup>. Τὸν κώδικα αὐτὸν τὸν ἔχει περιγράψει ὁ καθηγητῆς κ. Α. Πολίτης, ποὺ εἶχε μάλιστα ἐπισημάνει τότε καὶ τὸ κείμενο αὐτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημοσίευσε μόνο τὸ πρῶτο μέρος ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης<sup>5</sup>. Τὸ «βραχὺ χρονικὸ» αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν κατακλείδα ἐνὸς καταλόγου βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ποὺ κλείνει μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν πρώτων Τούρκων σουλτάνων, ἀπὸ τὸν Μεχμέτ Β' τὸν Πορθητὴ (1451 - 1481), ὡς τὸν Μουράτ τὸν Γ' (1574 - 1595). Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴ μνεία τῆς βασιλείας τοῦ Σελίμ τοῦ Β' (1566 - 1574), ὁ συντάκτης

1. Βλ. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, Ἀθήνησι (1865), σ. 146 - 153, 212 - 214.

2. Βλ. Κωνσταντίνου Ι. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Τόμος Α', Ἀθήναι 1955, σ. 181, 182, σημ. 1.

3. Σπ. Ἀμάριου, Βραχέα Χρονικά, «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας», τόμ. Α', τεῦχος Γ', σ. 27 - 28, ἀριθ. 12, στίχ. 83 - 88, σ. 34 - 35, ἀριθ. 17, στ. 12 - 16, σ. 40, ἀριθ. 21, στίχ. 66 - 69, σ. 58, ἀριθ. 30, στίχ. 64 - 69, σ. 76, ἀριθ. 43, στίχ. 55 - 64, σ. 91, ἀριθ. 54, στίχ. 19.

4. Βλ. Λίνου Πολίτη, Ἡ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγίου, Ἑλληνικά 14 (1939) 67 - 80.

5. Λίνου Πολίτη, Χειρόγραφα μοναστηριῶν Αἰγίου καὶ Καλαβρύτων, Ἑλληνικά 14 (1939) 85 - 86, ἀριθ. 9.

τοῦ καταλόγου παραθέτει καὶ ἓνα μικρὸ συμπληρωματικὸ σημεῖωμα μὲ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Κύπρου καὶ τῆ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Δυὸ ἀκόμη στίχοι, γραμμένοι ἀπὸ νεώτερο χέρι, προσθέτουν τὴ χρονολογία τῆς ἀνόδου στὸν τουρκικὸ θρόνο τοῦ γιοῦ τοῦ Σελλίμ Μουράτ τοῦ Γ'. Τέλος, μιὰ πρόσθετη, πολὺ νεώτερη, σημείωση ἀναγράφει ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ καταλόγου τῶν σουλτάνων «τοὺς ἐτέροους οὐκ ἔγραψαν».

Παραθέτουμε ἐδῶ τὸ κείμενο τοῦ «χρονικοῦ» αὐτοῦ διατηρώντας τὴν ὀρθογραφία τοῦ χειρογράφου (φ. 220<sup>r</sup> - 220<sup>v</sup>) :

...Ὁ Μεχουμέτμπεῖς, ὁ Μπαγιαζίτης, ὁ Σελήμης, ὁ Σουλεϊμάνης ὁ υἱὸς αὐτοῦ. Σελήμης ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ἐβασίλευσε κατὰ τὸ ζοε' ἔτος, μηνὶ σεπτε(μβρ)ο(ί)ω). Οὗτος ναυμαχίαν συνεκρότησε κατὰ τὸ ζοθ', μηνὶ σεπτε(μ)βοί(ω), ἠχμαλώτισε δὲ τὴν Κύπρο(ον) πάσης τῆς νήσου κρατήσας, [τῶ] δὲ ζπ' ἔτει αἰθις, πλείονα στόλον συναγαγὼν καὶ κα[τα]στ[α]ν[τ]ες εἰς τὰς δυτικὰς νήσους καὶ χώρας, οὐδὲν δεινὸν ἠδυνήθησαν προῦξαν· ἐν δὲ τῇ ἐπιστροφῇ ὀρμίσαντες εἰς Ναύπακτον, καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας βουλόμενοι ἐπανελθεῖν εἰς τὴν Κωνσ(αντί)νου, ἀνάγουσι τὰς ναῦς καὶ γενόμενοι κατὰ τὴν νῆσον, ἧς ἡ ἐπωνυμία Κοντζουλάροι, ἐνέτυχον τῇ μυριστόλῳ νηϊ τῶν Λατίνων, μηνὶ ὀκτωβροί(ω) ζ', ἡμέρ(α) κνοιακ(ῆ), καὶ πόλεμον ναυμαχικὸν συγκροτήσαντες, πάντες ἠφανίσθησαν σὺν πλοίοις καὶ ἄν(θρωπ)οι. Οἱ μὲν γὰρ ἠχμαλωτίσθησαν σὺν τοῖς πλοίοις, οἱ δὲ σφαγέντες ἐν τῷ τόπῳ κατεποντίσθησαν, πλὴν ὀλίγων τινῶν. μετὰ τοῦ Πορδὰχ μπασιά, τῶν μετ' αἰσχόνης ἐπιστρεψάντων καὶ καταφυγόντων εἰς Ναύπακτον. Μετὰ ταῦτα εἰρήνην ποιήσας μετ' αὐτῶν ὁ αὐτὸς βασιλεύς, ἐβασίλευσεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀμουράτμπεης, κατὰ τὸ ζπδ' ἔτος.

Τοὺς ἐτέροους οὐκ ἔγραψαν.

Οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ἐδῶ ὁ συντάκτης — λόγιος, ὅπως φαίνεται — τοῦ κειμένου αὐτοῦ, εἶναι ὅλες μωρτυρημένες: τὸν Μεχμέτ Β' τὸν Πορθητῆ (Μεχουμέτμπεη) διαδέχτηκε ὁ Βαγιαζίτ ὁ Β' (1481 - 1512) (ὁ Μπαγιαζίτης) καὶ αὐτὸν ὁ Σελλίμ ὁ Α' (1512 - 1520), πατέρας τοῦ ἐπόμενου σουλτάνου Σουλεϊμάν Β' τοῦ Μεγαλοπρεπῆ (1520 - 1566) (Σουλεϊμάνη). Τέλος, ὁ γιὸς τοῦ Σουλεϊμάν Σελλίμ ὁ Β' (ὁ Σελήμης) ἀνέβηκε πραγματικὰ στὸ θρόνο τὴν πρώτη μέρα τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1566 (κατὰ τὸ ζοε' ἔτος, μηνὶ σεπτεμβροίω), ἐνῶ ὁ γιὸς του Μουράτ ὁ Γ' δὲν τὸν διαδέχτηκε τὸ 1575/6 — ὅπως ἀναγράφει τὸ κείμενο τοῦ «χρονικοῦ» (ζπδ') — ἀλλὰ στὶς 12 Δεκεμβρίου τοῦ 1574 (ζπγ'). Ὅσα ἐξᾴλλου ἀναφέρονται στὴν κατάληψη τῆς Κύπρου καὶ τῆ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου εἶναι ὅλα ἀληθινὰ καὶ γνωστά: τὸ Σεπτέμβριο τοῦ

1570 (κατὰ τὸ *ζοε΄ ἔτος, μηνὶ σεπτεμβρίῳ*) οἱ Τούρκοι κυρίευσαν τὴ Λευκωσία, καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ ἐπόμενου χρόνου (1571) ὀλοκλήρωσαν τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν ἄλωση τῆς Ἀμμοχώστου. Τὴν ἀνοιξή τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ τουρκικὸς στόλος εἶχε καταπλεύσει κιόλας στὴν Ἀδριατικὴ καὶ λεηλατοῦσε τὰ παράλια τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ τὰ νησιά τοῦ Ἴονίου<sup>1</sup>. Ἡ εἶδηση ὅμως τῆς ἐμφάνισής στα ἑλληνικὰ νερά τοῦ ἐνωμένου χριστιανικοῦ στόλου τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας (*Sacra Lega*) — ποὺ τόσες ἐλπίδες ἔφερε στοὺς Ἕλληνες γιὰ μιὰν ἐνδεχόμενη ἐπέμβαση τῶν συμμάχων στὴ νότια Βαλκανικὴ — ἔκαμε τὸν ἀρχιναύαρχο τοῦ τουρκικοῦ στόλου Μουεζίν-ζαδὲ Ἀλῆ νὰ ἀποτραβηχτῆ στὸν Κορινθιακὸ κόλπο. Κατὰ τὴν ἐξοδὸ τους πρὸς τὸ Ἴόνιο καὶ κοντὰ στὰ μικρὰ νησιά Ἐγινάδες (*Curzolari*) οἱ Τούρκοι συγκρούστηκαν μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἀρμάδα τοῦ Δὸν Χουάν (*τῆ μωριστόλιῳ νητ τῶν Λατίνων*) καὶ κατανικῆθησαν<sup>2</sup>. Ἡ ἡμερομηνία ποὺ μᾶς δίνει τὸ χρονικὸ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωτικὴ αὐτὴ καταστροφὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου (*μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ζ΄, ἡμέρα Κυριακῆ*) εἶναι σωστὴ. Συζητήσιμη εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ ἀρροᾶ τὸν Τούρκο ἀξιωματοῦχο «Πορδὰχ-μπασιὰ» — ποὺ θὰ πρέπη μᾶλλον νὰ εἶναι ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν Τούρκων Περτὲβ πασὰς (σύγχρονες πηγὲς τὸν ἀναφέρουν ὡς *Portau*<sup>3</sup> ἢ *Portán* πασὰ)<sup>4</sup> — σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἦταν μετὰξὺ «*τῶν μετ' αἰσχύνης ἐπιστρεψάντων καὶ καταηγόντων εἰς Ναύπακτον*». Ὁ σύγχρονος τῆς ναυμαχίας Βενετὸς ἱστορικὸς Paolo Paruta ὑποστηρίζει πῶς, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν γαλερῶν του, ὁ Τούρκος ἀρχιστράτηγος κατάφερε νὰ ξεφύγῃ καὶ νὰ σωθῆ<sup>5</sup>. Ἀντίθετα, ἄλλη σύγχρονη ἐπίσης μαρτυρία, μιὰ ἐκθεσι (*relación*) γιὰ τὴ ναυμαχία, ποὺ βρίσκεται στὸ Escorial καὶ δημοσιεύτηκε στὴ συλλογὴ τῶν ἰσπανικῶν ἐγγράφων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῆς Ἰσπανίας, ἀναγράφει στὸν πίνακα τῶν Τούρκων ἀξιωματῶν (*cabezas enemigas*) καὶ τὸν Περτὲβ πασὰ μὲ τὴ ρητὴ δὴλωση: «*Portan-Bajá, general de tierra, muerto*»<sup>6</sup>. Ἔτσι, ἡ πληροφορία τοῦ συντάκτη τοῦ «χρονικοῦ» ἐνισχύει τὴν ἄποψη — τὴν ἀληθινὴ μᾶλλον — τῶν Βενετῶν.

Τὸ «χρονικὸν» δὲν ἀναγράφει τὴ χρονολογία τῆς σύνταξής του. Οἱ δὺο τελευταῖοι ὅμως στίχοι του (*μετὰ ταῦτα εἰρήνην ποιήσας...*), ποὺ,

1. Βλ. πρόχειρα Κ. Ν. Σάθλα, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, Α0. (1869). σ. 131-163.

2. Σάθλα, ὁ.π., σ. 166 - 167· πρβ. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 180 - 181.

3. Paolo Paruta, *Della Historia Vinetiana*, Β', Venezia 1703<sup>2</sup>, σ. 99.

4. Colección de documentos inéditos para la historia de España, τόμ. 3, Madrid 1843, σ. 151.

5. Paruta, ὁ.π., σ. 138.

6. Colección de documentos inéditos, σ. 253.

ὅπως εἶπαμε, γράφτηκαν ἀπὸ νεώτερο χέρι, ἀναφέρονται ἀσφαλῶς στὴ βενετοτουρκικὴ συνθήκη τοῦ Μαρτίου τοῦ 1573, ποῦ ὁ συντάκτης τοῦ «χρονικοῦ» δὲ φαίνεται νὰ τὴ γνῶριζε, καθὼς βέβαια δὲ γνῶριζε καὶ τὴν ἴνοδο στὸν τουρκικὸ Ὄρνο τοῦ γιοῦ τοῦ Σελίμ Μουράτ τοῦ Γ'. "Ἐτσι, ἀφοῦ ἀγνοοῦσε ἀπὸ τὰ τόσο σημαντικὰ γεγονότα, πρέπει νὰ σύνταξε τὸ σημείωμά του πρὶν ἀπὸ τὸ 1573, ἴσως μάλιστα τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ τῆς ναυμαχίας<sup>1</sup>.

I. K. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

### ΕΝΑ ΙΔΙΟΥΤΥΠΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΓΙΟΜΑΥΡΑ (1578)

Ὁ Κύπριος Ἰωάννης Ἀγιομαύρας ἢ Σαγκταμαύρας (1538 - 1612) εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καὶ πιὸ σπουδαίους κωδικογράφους τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἀντιγραφικὴ του δραστηριότητα ἀπλώνεται σὲ μεγάλο χρονικὸ διάστημα — ἔζησε πάνω ἀπὸ ἑβδομήντα χρόνια — καὶ ἡ συμβολὴ του στὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση, προπάντων στὴν Ἰταλία, ὅπου ἔδρασε, ἦταν γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἀρκετὰ σημαντικὴ<sup>2</sup>.

Τὸ ἀνέκδοτο κείμενό του ποῦ ἐκδίδουμε ἐδῶ, ποῦ συνοδεύεται ἀπὸ πιστὴ λατινικὴ μετάφραση, καμωμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐνδιαφέρουσα εἰκονογράφηση, (βλ. Πίν. 1), βρίσκεται στὸν ἐλληνικὸ κώδικα II-C. 35 (φ. 36<sup>v</sup> - 37<sup>r</sup>) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (Biblioteca Nazionale Centrale) τῆς Νεάπολης τῆς Ἰταλίας<sup>3</sup>. Γράφτηκε στὶς 3 Ἰανουαρίου 1578,

1. Πρβ. καὶ Α. Πολίτη, Χειρόγραφα μοναστηριῶν Αἰγίου, σ. 86-87, ὅπου καὶ γιὰ τὸν γραφέα τῶν φφ 204<sup>r</sup> - 220<sup>v</sup>, κάποιον μοναχὸ Ἰσαάκ, ποῦ ἀντέγραψε τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ κώδικα στὰ 1548 - 1571.

2. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἀγιομαύρα, καθὼς καὶ σύντομο κατάλογο τῶν κωδίκων ἢ τῶν χειρογράφων ποῦ ἔγραψε, βλ. τοῦ H. O m o n t, Le dernier des copistes grecs en Italie : Jean de Sainte-Maure (15.2 - 1612), Revue des Études Grecques I (1888) 177 - 191. Πληρέστερο κατάλογο τῶν ἀντιγραμμένων κωδίκων βλ. στὸς Marie Vogel καὶ Victor Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 193 - 196. Συμπληρώσεις στὸ ἔργο αὐτὸ ἔκαμε ὁ X. Γ. Πατρινέλης, "Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχεῖο 8/9 (1958/59) 106 - 107. Πρβ. καὶ P a u l C a n a r t, Scribes grecs de la Renaissance, Scriptorium 17 (1963) 67 καὶ 80. Πορτραῖτο τοῦ Ἰωάννου Ἀγιομαύρα στὰ 75 του χρόνια δημοσίευσε ὁ H. O m o n t, Note sur un portrait, Revue des Études Grecques 5 (1892) 427.

3. Μνεῖα τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ (ὄχι καὶ τῆς εἰκονογράφησής του) ἀπὸ τὸν Σ π υ ρ.

(*αίτη 'Ιανουαρίου μηνός, ἕκτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος... ἰνδικτιῶνος ἕκτης. τῷ ἕκτῳ ἔτει τῆς ἀρχιερατείας τοῦ παναγιωτάτου ἐν Χριστῷ πατρὸς καὶ κυρίου ἡμῶν Γρηγορίου*)» (τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ 11<sup>ου</sup>, 1572 - 1585), στὴ Νεάπολη, ὅπου, ὅπως φαίνεται, ὁ 'Αγιομαύρας ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια<sup>1</sup>. Ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο («*Ἱατροεῖον πνευματικόν*») καὶ εἶναι μοναστηριακῆς προέλευσης· ὅπως ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ «*Κύριος, πατριάρχης πόλεως Λευκωσίας*»<sup>2</sup>, κωδικογράφος, τὸ ὄφειλε σὲ κάποιον γέροντα Κερκυραῖο ποὺ τὸν ἔλεγαν 'Αλέξιο Βόρσκιο<sup>3</sup> καὶ ποὺ κι' αὐτὸς τὸ εἶχε

Π. Λάμπρο, Περιγραφή κώδικος Νεαπόλεως Π-Γ. 35 (Cyrillus 36), Νέος Ἑλληνομνήμων 19 (1925) 38. Περιγραφή καὶ ἔκδοση μικρῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν G. Pierleoni, Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae, τόμ. 1, Roma (1962), σ. 300, ἀριθ. 18.

1. Βλ. τίς χρονολογίες τῆς ἀντιγραφῆς μερικῶν κωδίκων ποὺ ἀντιγράφηκαν στὴν ἐπικράτεια τοῦ ἰσπανικοῦ ἀντιβασιλείου τῆς Νεάπολης: 1573 - Καλαβρία, 1582 - Νεάπολη· βλ. Marie Vogel-Victor Gardthausen, ὁ.π., σ. 193. Τὴν ἴδια χρονιά ἐξἄλλου ποὺ ὁ 'Αγιομαύρας ἔγραψε τὸ «*Ἱατροεῖον*», ὑποβλήθηκε στὸν τότε (1575 - 1579) ἀντιβασιλέα τῆς Νεάπολης μαρκήσιο de Montéjar ἕνα ἐνδιαφέρον ὑπόμνημα γιὰ τὴν Κύπρο· τὸ ὑπόμνημα αὐτό, ἀνέκδοτο ὡς σήμερα, εἶναι γραμμένο ἰταλικά ἀπὸ τὸν Κορωναῖο (ἀλλὰ κάτοικο τῆς Νεάπολης) Θεόδωρο Ρωσσέτη καὶ τὸν Ἰωάννη 'Αγιομαύρα (*Giovanni di Santa Maura, nobile Ciproto*): *Archivio General de Simancas, Sección Estado, legajo 1077*, ἀριθ. 97). Παρόμοιο ὑπόμνημα σχετικὸ μὲ τὴν ἄλωση τῆς Κύπρου (1570) ἐκδίδει (ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ κώδικα 3067, φ. 72ν, τῆς Bibliothéque Nationale τοῦ Παρισιῶ) ὁ H. Omont, *Le dernier des copistes*, σ. 189 - 190. Ὁ Omont δημοσιεύει στὸ ἴδιο μέρος (σ. 191) καὶ μιὰ ἀντιγραμμένη ἀπὸ τὸν 'Αγιομαύρα ἑλληνικὴ ἐπιγραφή· ἡ δυσνόητη αὐτὴ ἐπιγραφή (βλ. Σπ. Π. Λάμπρο, Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐν Μεσσήνῃ τῆς Ἰταλίας, Νέος Ἑλληνομνήμων 14 [1917] 409 - 410 καὶ S. G. Mercati, *Note di epigrafia bizantina*, Bessarione 37 [1924] 157) ἐρμηνεύεται εὐκόλα ἂν παρατηρήσουμε πὼς «ὁ Ἰωάννης Σκέρδης, τῆς Σικελῶν ἐπαρχίας μονάρχης... ἔτι δὲ δουκὸς (γράφει δοῦξ) οὐραγίου τῆς Μεθύμνης» δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Σικελίας D. Juan de la Cerda, δούκα de Medinaceli (1557 - 1564), ποὺ, γιὰ νὰ τιμήσῃ τοὺς Ἑλληνας τοῦ βασιλείου του, παραβρέθηκε «*συμπάση τῇ συγκλήτῳ αὐτοῦ*» (δηλαδή μὲ τὸ Consejo Colateral τοῦ ἀντιβασιλέα) σὲ μιὰν ἐκκλησιαστικὴ τους τελετή.

2. Ἀπὸ τὸ 1593 ὁ 'Αγιομαύρας ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτοῦ του «εὐπατριδῆ Λευκωσίας»· βλ. Vogel-Gardthausen, ὁ.π., σ. 193.

3. Ὁ 'Αλέξιος Βόρσκιος εἶναι πρόσωπο ἄγνωστο, ὅσο ξέρουμε, ἀπ' ἄλλοῦ. Σχετίζεται ἴσως μὲ τὴ γνωστὴ κερκυραϊκὴ οἰκογένεια τῶν Βόρσορσιχ, ποὺ τὴ συναντοῦμε συχνὰ στὰ μέλη τοῦ Μεγάλου Συμβουλίου τῆς Κέρκυρας· βλ. Σπυρίδωνος Μ. Θεοτόκη, Ἀναμνηστικὸν τεῦχος τῆς Παιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, Ἐν Κερκύρῃ 1914, σ. 136. Στὴν οἰκογένεια αὐτὴ ἀνήκε καὶ ὁ Σταματέλος Borsorsich, γνωστὸς ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ πρεσβεία τῶν Κερκυραίων πρὸς τὴ Βενετία κατὰ τὸ 1552 (βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XV - XVI siècles*, τόμ. 1, σ. CCXIX - CCXXI). Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ 'Αλέξιος αὐτὸς τοῦ ἐγγράφου μας, ἄνθρωπος, ὅπως φαίνεται, τῆς ἐκκλησίας καὶ φίλος τῶν παλιῶν χειρο-

δεῖ — μαζί με τὴν εἰκόνα — ὅταν ἦταν νέος, στὸ κυπριακὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Λεμεσοῦ, (αὐτῷ ἐπίκλην τοῦ Ἀκρωτηρίου)<sup>1</sup>.

Τὸ ἰδιότυπο αὐτὸ κείμενο τὸ δώριζε ὁ Ἁγιομαύρας στὸ μητροπολίτη Μονεμβασίας, «ὑπερτίμω και ἐξάρχω πάσης Πελοποννήσου και τὸν τόπον ἔχων (sic) τοῦ Σίδης»<sup>2</sup>, Μακάριο Μελισσηνό, γνωστὸ πλαστογράφου ἱστορικῶν κειμένων καὶ ἐγγράφων καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ διαπρεπῆ στελέχη τῆς σπουδαίας τότε ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Νεάπολης<sup>3</sup>. Ὁ Ἰωάννης Ἁγιομαύρας ἦταν στενὸς φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Ἑλληνα μητροπολίτη<sup>4</sup> καὶ ἡ δωρεὰ τοῦ «Ἱατρείου πνευματικοῦ» δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ ἐκδήλωση αἰσθημάτων φιλοφροσύνης πρὸς τὸν γηραιότερο καὶ ἐπιστημότερο συμπατριώτη του.

Σύμφωνα με τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου τοῦ «Ἱατρείου» (δεκαοχτὼ στίχοι συνολικά), ὁ πνευματικὸς (ὁ ἱατρός πατήρ - *pater medicus*) δίνει στὸν πιστὸ πού τοῦ ζητᾶ βοήθεια καὶ πνευματικὴ καθοδήγηση (ὁ ἀδελγὸς πάσχων - *patiens*) ἕνα εἶδος «συνταγῶν τῆς ἀρετῆς», πού ἡ πιστὴ καὶ καλὴ τους χρῆση θὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ἀντιληφθῇ καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ «τῶν ἁμαρτιῶν του τὰ πλήθη».

Ἡ εἰκονογράφηση μετὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης Ἁγιομαύρας θέλησε νὰ κοσμήσῃ τὸ χειρόγραφό του, ἐπεξηγώντας μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸν πα-

γράφων, νὰ εἶναι ὁ Κερκυραῖος ἱερεὺς καὶ ἀντιγραφεὺς κωδίκων Ἀλέξιος, πού τὸ 1540 τὸν συναντοῦμε στὴ Ρώμη, βλ. Vogel-Gardthausen, ὁ. π., σ. 13.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ παλιὸ μοναστήρι, τὸ παλιότερο ἴσως μοναχικὸ ἴδρυμα τοῦ νησιοῦ, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Λεμεσοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. τίς πληροφορίες τοῦ Ἰωάννου Χάκκεττ, Ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου, τόμ. 2, Ἐν Πειραιεῖ, 1927, σ. 150 - 154. Ἡ φράση τοῦ Ἁγιομαύρα «ἐν τῷ μοναστηρίῳ... ὁ Γραικοὶ μοναχοὶ ἐκατόκονον», ἀποτελεῖ ἴσως — ἂν συνδυαστῇ μετὰ τὴ χρονολογία τοῦ «Ἱατρείου» — *terminus ante quem* γιὰ τὸ χρόνον τῆς διάλυσης τοῦ ἐλληνικοῦ αὐτοῦ μοναστηριοῦ.

2. Γιὰ τὸν τίτλο αὐτὸν τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας βλ. *Échos d'Orient* 2 (1930) 186. Πρβ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωση.

3. Βλ. γι' αὐτὸν Franz Dölger, *Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts: Metropolit Makarios von Monembasia, Otto Glauning zum 60. Geburtstag*, Leipzig, 1936, σ. 25 - 35 (ἀνατύπωση μετὰ διορθώσεις στὴν *Byzantinische Diplomatie* τοῦ συγγραφέα, Ettal, 1956, σ. 371 - 383). Ὁ Ὄδυσσεὺς Λαμψίδης μετέφρασε τὴν ἴδια ἐργασία καὶ στὰ ἐλληνικὰ μετὰ τὸν τίτλο: *Εἰς κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα νοθευτῆς κειμένων καὶ ἐγγράφων: Ὁ Μονεμβασίας Μακάριος ὁ Μελισσηνός*, Ἐν Ἀθήναις 1938.

4. Γιὰ τοὺς φιλικούς δεσμούς τῶν δύο ἀνδρῶν καὶ τὴ συνεργασία τους βλ. J. B. Papadopoulos, *Bemerkungen zu dem Cod. Hierosol. 38*, *Byzantinische Zeitschrift* 38 (1938) 68 - 70.

ραστατικά τὸ περιεχόμενο τοῦ «'Ιατρείου πνευματικοῦ», ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ μονόχρωμες (ἐκτὸς ἀπὸ μερικές κόκκινες πενιές) παραστάσεις, ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσες. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς δὲν εἶναι παρὰ δυὸ πρόχειρα ἰχνογραφήματα, πού τὸ θέμα τους, κατὰ τὴ δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ 'Αγιομαύρα, ἀνῆκε στὸ ἴδιο παλιὸ χειρόγραφο τοῦ κυπριακοῦ μοναστηριοῦ πού περιεῖχε καὶ τὸ κείμενο. Καὶ οἱ δυὸ εἶναι συνεχόμενες σὲ δυὸ φύλλα τοῦ κώδικα καὶ ἔχουν μαζὶ διαστάσεις 0,43 × 0,34 ἐκ. περίπου. Παριστάνουν ἀριστερὰ (φ. 36<sup>v</sup>) καὶ δεξιὰ (φ. 37<sup>r</sup>) δυὸ σκηνές: τὸν πνευματικὸ, «*ἰατροῦν πατέρα*», πού δέχεται τὴν ἐπίσκεψή τοῦ «*πάσχοντος ἀδελφοῦ*», καὶ τὸ ιδιόρρυθμο «*ἰατροπνευματικὸ*» ἐργαστήρι, ὅπου παρασκευάζεται ἡ «*βοτάνη*», ἡ «*ἐνεργοῦσα ἐν πλημμελημάτων πλήθει*».

Ἡ πρώτη εἰκόνα ἀριστερὰ — μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή «*Ἰατροεῖον πνευματικόν*», γραμμμένη μὲ κόκκινη μελάνη — ἀπεικονίζει ἕναν καθισμένο ἡλικιωμένον ἄντρα μὲ γενειάδα, μὲ ἐνδυμασία λατίνου μοναχοῦ καὶ μὲ ξύλινα πέδιλα στὰ πόδια νὰ δίνει συμβουλὲς σ' ἕναν νεώτερο, ντυμένον κι' αὐτὸν μὲ ἐνδυμα ἐκκλησιαστικὴ· ὁ νέος αὐτός, πού φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἔκφραση στὸ πρόσωπό του καὶ ἀπὸ τὰ δυὸ δεκανίκια στὰ ὅποια στηρίζεται, νὰ ὑποφέρει, στέκεται καὶ ἀκούει μὲ σεβασμὸ τὸν ἡλικιωμένο κληρικὸ. Σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο διακρίνεται μιὰ μεγάλη γυμνὴ αἵθουσα ἀρχοντικοῦ μεγάρου μὲ δυὸ μεγάλους κίονες καὶ μὲ μοναδικὸ στόλισμά της ἕναν ἀνδριάντα ἱεροῦ πιθανῶς προσώπου πού διακρίνεται σὲ βᾶθρο χτισμένο στὴν κόγχη τοῦ τοίχου.

Ἡ δευτέρη εἰκόνα δεξιὰ — μὲ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή, γραμμμένη κι' αὐτὴ μὲ κόκκινα γράμματα, «*Officina medicinalis rerum spiritualium*» — ἀπεικονίζει τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς πλούσια διακοσμημένου δωματίου μὲ δυὸ λεπτοὺς κορινθιακοὺς κίονες καὶ μὲ διάφορα ἐπίπεδα καὶ κόγχες στοὺς τοίχους. Διακρίνονται ἐδῶ ἰχνογραφημένα καὶ ἀριθμημένα (λανθασμένα μερικές φορές) τὰ σύνεργα καὶ τὰ βότανα τῆς ἀρετῆς μὲ τίς ὀνομασίες τους: αἱ ρίζαι, οἱ κλάδοι καὶ τὰ φύλλα, τὸ κόσκιον, τὸ ἔδωρ, τὸ ἰγδίον, ἡ χύτρα καὶ ἡ φλόγα τοῦ θείου πόθου, ὁ πίναξ σὺν τῷ κοχλιαρίῳ, καὶ τέλος τὸ λέντιον.

Τὰ σκίτσα αὐτὰ τοῦ 'Αγιομαύρα, πού ὅσο ζέρομε εἶναι τὰ πρῶτα πού πιστοποιοῦν, παρὰλλήλα πρὸς τὴν ἀντιγραφικὴ, καὶ τὴν ἰχνογραφικὴ ἱκανότητα τοῦ Κύπριου κωδικογράφου, εἶναι βέβαια ἐντελῶς πρόχειρα καὶ ἀτελῆ δημιουργήματα. Δὲν μποροῦμε ὥστόσο νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε — ἔστω κι' ἀπ' αὐτὰ τὰ μικρὰ δείγματα — κάποιαν ἀξιοπρόσεκτη δεξιοτεχνία. Ἡ πρώτη προπάντων παράσταση τοῦ «*ἰατροῦ πατρός*» καὶ τοῦ «*πάσχοντος ἀδελφοῦ*» φανεράνει — ὅπως παρατήρησε καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Στυλ. Πελεκανίδης, πού μὲ μεγάλη προθυμία θέλησε νὰ

μοῦ ἐξηγήσῃ τὴν εἰκονογράφῃ αὐτή — ἕναν ζωγράφο ποὺ ξέρεῖ νὰ χρησιμοποιῶν ὄχι μόνο τὸ βάθος, ἀλλὰ καὶ τὴ φωτοσκίαση: οἱ πτυχεῖς τοῦ ράσου τοῦ καθισμένου γέροντα (ἰδιαίτερα στὸ ἀπλωμένο δεξιὸ χέρι του καὶ προπάντων στὸ δεξιὸ λυγισμένο του πόδι) ἔχουν ἀξιοσημείωτη ἐπιτυχία<sup>1</sup>.

Ἐκδίδουμε ἐδῶ, μὲ τὴν ὀρθογραφία τοῦ χειρογράφου καὶ χωρὶς τὴν ἀντίστοιχη πιστὴ λατινικὴ του μετάφραση, τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Ἁγιομαύρα:

*Τῷ ἐκλαμπρωτάτῳ καὶ αἰδεσημωτάτῳ κυρίῳ Μακαρίῳ Μελισσηῶ, μητροπολίτῃ Μονεμβασίας, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ πάσης Πελοποννήσου καὶ τὸν τόπον ἔχων τοῦ Σίδης, Ἰωάννης Ἁγιομαύρας, Κύριος, χαίρειν.*

*Ἐπέπερ οὐχ ὑπῆρχε μοι ἄλλον προσφέρειν ἀμὴ τὸ παρὸν καὶ παλαιὸν εὖρημα, χαριέντως τῇ καρδίᾳ προσέφερον, ὃ γε δέομαι εὐμενῶς προσδεχθῆναι. Ἐρῴωσο.*

#### *Ἱατροεῖον πνευματικόν*

*Ἀδελφός τις παραγενόμενος ἐν ἱατροίῳ καὶ προσαγορεύσας τὸν ἱατρὸν ἔφη· Ἔστι βοτάνη ἐνεργοῦσα ἐν πλημμελημάτων πλήθει; Ναί, φησιν ὁ ἱατρός. Ὑπαγε, λάβε τὴν ῥίζαν τῆς πνευματικῆς πτωχείας καὶ τὰ φύλλα τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς προσευχῆς τοῖς κλάδοις μίξας καὶ τρίψας ἰγδίῳ ὑπικοῆς ἔμβαλον εἰς τὸ τῶν ἀγαθῶν λογισμῶν κόσκινον· εἴθ' οὕτως ἐπιθες εἰς τὴν χύτραν τῆς συνειδήσεως, πρόσθες καὶ ὕδωρ τῶν δακρῶν καὶ ὑποκάτωθεν ἀναφον τ[ὴν] φλόγα τοῦ θείου λόθου καὶ ὅταν ἰκανὸν βράσῃ, κένωσον αὐτὸ ἐν τῷ πίνακι τῆς διακρίσεως καὶ ῥίπισον αὐτὸ μετ' εὐχαριστίας καὶ μετάλαβε τῷ τῆς κατανύξεως κοχλιαρίῳ καὶ ἀπο-*

1. Ὁ Ἁγιομαύρας δὲν εἶναι γνωστὸς ὡς ζωγράφος, παρὰ μόνο ὡς κωδικογράφος. Ἔτσι, ἡ προχειρότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μοναδικὸ αὐτὸ δεῖγμα του καὶ ἡ ἔλλειψη ἄλλων μαρτυριῶν δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε κανένα συσχετισμὸ μὲ κάποιον ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων τῆς ἐποχῆς του. Τὸ ὄνομα τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Ἰωάννου τοῦ Κυπρίου, ποὺ τὸ 1589 - 1590 ζωγράφισε, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Tintoretto καὶ σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ — παλαιῦ κωδικογράφου καὶ αὐτοῦ, ὅπως καὶ ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας — τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ προύλλου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας (βλ. γι' αὐτὸν Ἀνδρέου Ξυγγούλου, Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 160 - 161 καὶ Manolis Chatzidakis, Icônes de Saint - George des Grecs et de la Collection de l'Institut, Πρόλογος Σοφίας Ἀνωτινάδη, Venise, (1962), σ. XXXI κ.έ., 98 κ.ά.) μπορεῖ βέβαια νὰ συνδυαστῇ χρονολογικὰ, ἀλλὰ ἡ τεχνοκριτικὴ σύγκριση μεταξύ τῶν γνωστῶν ἔργων του καὶ τοῦ σκίτσου αὐτοῦ τοῦ Ἁγιομαύρα δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ σὲ θετικὰ συμπεράσματα.



σφογγίσθητι τῷ λεντίῳ τῆς ἐξομολογήσεως· καὶ οὕτως ἀποκαλυφθήσονται τῶν ἁμαρτιῶν σου τὰ πλήθη.

Πρέσβυς τις, τοῦνομα Ἀλέξιος Βόρσκιος, Κερκύρεος, νέος ὧν ποτε τὸ παρὸν εἶδεν ἑλληνικῶς γεγραμμένον ὡς ἄνωθεν κεῖται, ἅμα τούτων πάντων τῇ ζωγραφίᾳ, τοῦ Ἰ[α]τροῦ ...ερεία..... κ[αί] τοῦ κάμνοντος, τοῦ ἱατροῦ βοτάναις τε καὶ ἐργαλείοις, ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῷ ἐπίκλην τοῦ Ἀκρωτηρίου, διοικήσεως τῆς Λεμεσοῦ, ἐν Κύπρῳ τῇ νήσῳ, ὃ Γραικοὶ μοναχοὶ ἐκατόκουν, ὃς τὰ νῦν ἐμοί, Ἰωάννη τῷ Ἀγιομαύρα, Κυπρίῳ, π(α)ρικίῳ πόλεως Λευκοσίας, συνεικονώνησε· κἀγὼ γε, κατὰ τὸ δυ[ν]ατόν μοι, μετεγλώττησα εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν φωνήν.

Ἐν Παρθενόπῃ, ἕκτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, τρίτη Ἰανουαρίου μηνὸς Ἰαροῦ ἔτει ἀπὸ τῆς τοῦ Κ(υρίου)υ γεννήσεως, ἰνδικτιῶνος ἕκτης, τῷ ἕκτῳ ἔτει τῆς ἀρχιερατείας τοῦ παναγιωτάτου ἐν Χ(ριστῷ) π(α)τρ(ὸ)ς καὶ κυρίου ἡμῶν Γρηγορίου], θεία προνοία δεκάτου τρίτου ἀκροῦ ἀρχιερέ[ως].

Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

#### ἮΤΑΝ Ἡ ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΗ ΜΗΤΕΡΑ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΔΑΣ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑΣ ΜΑΡΑΣ ;

Ὁ γνωστός Γερμανὸς τουρκολόγος καθηγητῆς F. Babinger, ἀναφερόμενος στὸ γάμο τῆς Σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας μὲ τὸν σουλτάνο Μουράτ Β' τὸ καλοκαίρι τοῦ 1436<sup>1</sup>, λέει τὰ ἑξῆς: «Wenn Georgios Sfrantzes behauptet, sie (Mara) habe 1451 bereits fünfzig Jahre

1. Οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὸ γάμο τῆς Μάρας μὲ τὸ σουλτάνο Μουράτ Β' εἶχαν ἀρχίσει μόλις ἀπὸ τὸ 1433, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐντολὲς τῆς Δημοκρατίας τῆς Ραγούζας στὶς 15 Ἰουνίου 1433 πρὸς τὸν Παλαντίνο Γκούντουλιτς (Paladin Gundulić) καὶ τὸν Ἀνδρέα Μπόμπαλιτς (Andrija Bobaljević): βλ. σχετικὰ J. Radonić, Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka (=Ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ ἀπέναντι τῶν Τούρκων κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 15ου αἰῶνα), Novi Sad 1905, σ. 78, σημ. 2. Τὰ Σερβικὰ Χρονικά ἀναφέρουν ὅτι ὁ γάμος αὐτὸς ἐγένετο τὴν 4 Σεπτεμβρίου τοῦ 1435. Τῆ χρονολογία αὐτὴ δέχονται ὡς ἀκριβῆ ὁ K. Jireček, Istorija Srba, Beograd 1952<sup>2</sup>, τ. I, σ. 359, καὶ ὁ F. Babinger, Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 23 (1953) 240 κέ. Ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ὁμοῦ τοῦ Ραγούζαίου Ἰωάννη Στοϊκόβιτς (Jovan Stojković), γραμμμένη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 17 Νοεμβρίου 1436 (βλ. Radonić, ἔ. ἀ., σ. 78, σημ. 2), φαίνεται καθαρὰ πὼς ἡ Μάρα παντρεύτηκε τὸν Μουράτ Β' τὸ καλοκαίρι τοῦ 1436. Τῆ χρονολογία αὐτὴ δεχόμεστε κι' ἐμεῖς ὡς ἀκριβέστερη.

gezählt, so ist diese Altersangabe leicht mit Hinweis anzuzweifeln, dass Murâd II im Herbst 1435 schwerlich eine mehr als 35-jährige Frau sich hätte in den Harem senden lassen. Es ist so gut wie sicher, dass Mara als Tochter der zweiten Ehe des Georg Branković mit Irene Kantakuzina nicht vor 1416, wahrscheinlich aber erst 1417 zur Welt kam, 1435 also rund 18 Lenze zählte und somit im Alter war, wo sie als wünschbare Bereicherung des sultanischen Frauensgemachs betrachtet werden konnte»<sup>1</sup>.

Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὁ Babinger, ἔχει τὴν ἐξῆς ἱστορία. Τὸ 1451 ὁ Σφραντζῆς, ποὺ βρισκόταν τότε στὴν Τραπεζούντα, πρότεινε ἀπὸ ἐκεῖ μὲ γράμμα τοῦ στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο νὰ πάρῃ γιὰ σύζυγο τὴν «ἀμήρισσαν» Μάρα, χήρα τοῦ σουλτάνου Μουράτ Β΄, ἡ ὁποία μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συζύγου της (Φεβρουάριος 1451) εἶχε ἐπιστρέψῃ στὸν πατέρα της, τὸν Σέρβο δεσπότη Γεώργιο Μπράνκοβιτς (Djuradj Branković)<sup>2</sup>. Στὴν ἴδια ὁμοῦς ἐπιστολὴ ὁ Σφραντζῆς ἀνέφερε ἐπίσης καὶ τέσσερις λόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους πιθανὸν ὁ αὐτοκράτορας δὲν θὰ δεχόταν τὸ γάμο αὐτόν. Οἱ λόγοι ἦταν: 1) ἡ ταπεινὴ καταγωγὴ τῆς Μάρας, 2) ἡ πιθανὴ ἄρνηση τῆς ἐκκλησίας νὰ εὐλογῆσῃ τὸ γάμο, γιὰτὶ ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ καὶ ἡ Μάρα ἦταν συγγενεῖς, 3) τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Μάρα ἦταν πιὸ πρὶν παντρεμένη μὲ Τοῦρκο καὶ 4) ἡ μεγάλη ἡλικία της<sup>3</sup>. Σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο στὸ Μεγάλο Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1451 ἡ Μάρα «ἦν πεντηκονταετῆς τῆ ἡλικία»<sup>4</sup>, τὴν εἶδηση ὁμοῦς αὐτὴ τὴν ἀπορρίπτει ὁ Babinger, ὅπως εἶδαμε παραπάνω.

Ἄναμφισβήτητα τὴν εἶδηση τοῦ Μεγάλου Χρονικοῦ γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἡλικία τῆς Μάρας θὰ πρέπει νὰ τὴ δεχτοῦμε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, καὶ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὴν ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἴδιο κείμενο παρακάτω, ἀναφερόμενο στὸ ἴδιο θέμα, δὲν ἐπαναλαμβάνει τὴν πληροφορία, ἀλλὰ ἀναφέρει μόνον πὼς ἡ Μάρα «ἐτῶν πλειόνων ὑπάρχει»<sup>5</sup> δὲν ἔχουμε ὁμοῦς καὶ κανένα λόγον νὰ τὴν ἀπορρίψουμε δλότελα, ὅπως κάνει ὁ Babinger. Ἡ ἐπιφύλαξή μας πρέπει νὰ περιοριστῆ μόνον στὸ ἂν ἡ Μάρα τὸ 1451 ἦταν ἀκριβῶς πενήντα ἐτῶν, χωρὶς νὰ μπορούμε καὶ νὰ ἀμφισβητήσουμε πὼς ἦταν μεγάλης ἡλικίας. Τὴ σκέψη μας αὐτὴ

1. Babinger, ἔ. ἀ., σ. 240 - 241.

2. Σφραντζῆς, Chronicon Majus, ἔκδ. Βόννης, σ. 213, κέ. Τοῦ ἴδιου, Chronicon Minus, ἔκδ. Migne στὴν Patrologia Graeca, τ. 156, στ. 1054 A κέ.

3. Chronicon Majus, 214<sub>11</sub> κέ. Chronicon Minus, στ. 1054 B.

4. Chronicon Majus, σ. 214<sub>14</sub>.

5. Chronicon Majus, σ. 215<sub>14</sub>.

τὴν ἐνισχύει καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία: τὸ Βραχὺ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, τοῦ ὁποῖου γενικὰ οἱ πληροφορίες εἶναι πιὸ ἀξιόπιστες<sup>1</sup>, μιλώντας γιὰ τὴν ἡλικία τῆς Μάρας κατὰ τὸ 1451, τονίζει πὼς ἡ Μάρα ἦταν μεγαλύτερη στὰ χρόνια ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο ΙΑ΄<sup>2</sup>, πού τὸ ἔτος αὐτὸ ἦταν 47 χρονῶν<sup>3</sup>. Ἡ μαρτυρία αὐτή, πού δυστυχῶς δὲν τὴν ἔλαβε καθόλου ὑπόψη τοῦ ὁ Babinger, ἀποδεικνύει καθαρὰ πὼς ἡ Μάρα δὲν εἶχε γεννηθῆ ἀπὸ τὸ γάμο τοῦ Γεωργίου Μπράνκοβιτς μετὰ τὴν βυζαντινὴν περιγίπισσα Εἰρήνη Καντακουζηνή, πού εἶχε γίνει τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1414<sup>4</sup>.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω καὶ ἓνας ἀκόμη λόγος μᾶς ἀναγκάζει νὰ μὴ συμφωνήσουμε μετὰ τὴ γνώμη τοῦ διάσημου Γερμανοῦ ἱστορικοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Γεώργιος Μπράνκοβιτς εἶχε δυὸ θυγατέρες, τὴν Αἰκατερίνη καὶ τὴ Μάρα. Τὴν πρώτη, πού εἶχε γεννηθῆ ἀπὸ τὸ γάμο τοῦ μετὰ τὴν Εἰρήνη Καντακουζηνή, οἱ σύγχρονες πηγές τὴν ὀνομάζουν μετὰ τὸ ἐπίθετον «Καντακουζηνή»<sup>5</sup>, ἐνῶ ἀντίθετα δὲν δίνουν τὸ ἴδιον ἐπίθετον καὶ στὴ Μάρα, πράγμα πού δὲν θὰ συνέβαινε, νομίζουμε, ἂν καὶ αὐτὴ ἦταν ἐπίσης κόρη τῆς Εἰρήνης Καντακουζηνῆς.

Ἡ γνώμη τοῦ Babinger δὲν στηρίζεται στὶς πηγές, ἀλλὰ στὸ συλλογισμὸ ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν ὁ σουλτάνος Μουράτ Β΄ νὰ δεχόταν γιὰ σύζυγόν του μιὰ γυναίκα πάνω ἀπὸ 35 χρονῶν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ γάμοι ἐξυπηρετοῦσαν πολλὰς φορὲς πολιτικὸς καὶ οἰκονομικοὺς σκοποὺς. Ἐπίσης γνωστὴ εἶναι σὲ ὅλους ἡ φιλοχρηματία τῶν Τούρκων, γιὰ τοὺς ὁποῖους ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς Δούκας ἔλεγε χαρακτηριστικὰ: «Φιλοχρήματον γὰρ ὄν τὸ γένος τοῦτο, εἰ φονεὺς ἐμπέσει ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσι»<sup>6</sup>. Ἄν σκεφτοῦμε λοιπὸν ὅτι, σύμφωνα μετὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Δούκα, ὁ Γεώργιος Μπράνκοβιτς εἶχε δώσει στὸν Μουράτ Β΄ ὡς προίκα γιὰ τὴ Μάρα ἓνα τεράστιον ποσὸν ἀπὸ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα<sup>7</sup>, πού ὁ Ραγουζαῖος Ἰωάννης Στόϊκοβιτς (Jovan Stojković) σὲ ἐπι-

1. Σχετικὰ μετὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν εἰδήσεων τοῦ «Βραχέος Χρονικοῦ» τοῦ Σφραντζῆ βλ. στοῦ G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963<sup>3</sup>, σ. 386, σημ. 5.

2. *Chronicon Minus*, στ. 1054 B.

3. Γιὰ τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου βλ. *Chronicon Minus*, στ. 1025 B, *Chronicon Majus*, σ. 291<sub>12</sub>, καὶ Σ π. Λ ά μ - π ρ ο υ - Κ. Ἰ μ ά ν τ ο υ, *Βραχέα Χρονικά*, Ἀθήναι 1932, σ. 55, ἀριθ. 29.

4. M. Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji* (= Βυζαντινὲς περιγίπισσες στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία), Beograd 1926, σ. 99.

5. Jireček, ἔ. ἀ., τ. 1, σ. 359.

6. Δούκας, ἔκδ. V. Grecu, σ. 361<sub>18</sub> - 17.

7. Ἐ. ἀ., σ. 357<sub>23</sub>.

στολή του τῆς 17ης Νοεμβρίου 1436 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἀνεβάζει σὲ 600.000 δουκάτα<sup>1</sup>, βρίσκουμε πὼς δὲν εἶναι καθόλου παράξενο τὸ τεράστιο αὐτὸ χρηματικὸ ποσὸ νὰ ἔκανε τὸ σουλτάνο νὰ παραβλέψῃ τὴ μεγάλη ἡλικία τῆς Μάρας.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε. Οἱ σύγχρονες ἱστορικὲς πηγὲς δείχνουν καθαρὰ ὅτι μητέρα τῆς Μάρας δὲν ἦταν ἡ Εἰρήνη Καντακουζηνή, ὅπως ἐσφαλμένα πιστεύει ὁ Babinger. Μητέρα τῆς Σερβίδας αὐτῆς πριγκίπισσας ἦταν ἡ ἀδερφή τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας Ἰωάννη Δ' Μεγαλοκομνηνοῦ (1429 - 1460), ὅπως ἀποδείξαμε σὲ ἄλλη μελέτη μας<sup>2</sup>.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ

### LA CORNEMUSE DU TSAR

Il faut savoir gré à M. Börje Knös d'avoir mis les néo-hellénistes à même d'étudier le récit en vers de l'archimandrite Matthieu sur la vie et la mort du tsar Dimitri, le premier des Faux Démétrius.

Le texte, imprimé en 1612 par Pinello à Venise, et republié par M. Knös dans le Bulletin de la Société historique et ethnique de la Grèce 16 (1962), 223 - 266, est intéressant à plus d'un titre. Nous nous bornerons ici à deux remarques, plus musicologiques que philologiques.

Paraphrasant le distique

*Τὸν βασιλέα κάμασι μία ντροπή γεμάτη,  
ἐβάλλαν εἰς τὸ στόμα του ζαμάρα μὲ δερμάτι,*

(v. 643 - 644)

M. Knös écrit (p. 261): «Pour faire honte à Démétrius, ils lui remplirent la bouche de fourrures de zibeline».

1. Radonić, *ξ. ἀ.*, σ. 78, σημ. 2.

2. J. Papadrianos, Da li je Djuradj Branković bio u srodstvu sa dinastijom Paleologa? (= 'Ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς εἶχε συγγενικούς δεσμούς μὲ τὴ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων;), *Jugoslovenski Istorijski Časopis* (= Γιουγκοσλαβικὸ Ἱστορικὸ Περιοδικό), 2 (1964) 87 κέ. Ἡ ἴδια μελέτη, μὲ κάποιες τροποποιήσεις δημοσιεύτηκε καὶ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο: Τίνες οἱ δεσμοὶ συγγενείας τοῦ Γεωργίου Μπράνκοβιτς πρὸς τὸν οἶκον τῶν Παλαιολόγων, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 33 (1964) 140 κέ.

Or *τζαμάρα* est le nom donné par les bergers d'Épire et les Saracatsans à une variante de *φλογέρα*; c'est une flûte longue, qui atteint parfois près d'un mètre, analogue au *kaval* bulgare et à la *tilinca* roumaine. Dès l'instant où *ζαμάρα* désigne un instrument de musique, il est clair que *δεομάτι* ne doit pas être pris au sens de *fourrure*, mais qu'il s'agit de l'outre en peau qui sert de réservoir d'air aux instruments du type *cornemuse*. On objectera que les chalumeaux de la cornemuse sont de la famille des clarinettes, à anche simple, et non de la famille de la flûte, mais tous les organologues savent combien les mêmes mots désignent, suivant les régions, des instruments de type différent. En Albanie, le terme de *zumare* désigne une clarinette double, percée des mêmes trous sur les deux chalumeaux, dont l'instrumentiste met l'embouchure tout entière dans la bouche<sup>1</sup>. C'est exactement ce que j'ai vu faire dans le Dodécanèse aux joueurs de cornemuse lorsqu'ils voulaient jouer de leur instrument sans l'adapter à l'outre qui en constitue le réservoir d'air.

D'ailleurs *zumara* est le nom arabe de la clarinette double, telle qu'on la retrouve du Maghreb à l'Indonésie, en particulier dans tout l'Orient islamique. Le mot se présentant aussi sous la forme *zamr*<sup>2</sup>, on voit que l'archimandrite Matthieu en se servant de la périphrase «une *zamara* avec peau» pour désigner une cornemuse n'employait pas un terme impropre.

Au surplus, c'est bien une cornemuse (on a traduit en français: une *musette*) que, selon les chroniqueurs russes, les boyards révoltés contre le tsar Dimitri placèrent dans la bouche de son cadavre<sup>3</sup>. L'archimandrite Matthieu s'est-il rappelé que la dépouille de Basile le Bulgaroctone, s'il faut en croire Pachymère (II 21), avait subi semblable outrage?

\*

Si la *cornemuse du tsar* n'a pas inspiré l'archimandrite du monastère du Sauveur à Smolensk aussi heureusement que la *flûte du roi* Costis Palamas, nous lui devons cependant de nous avoir

1. Erich Stockman, Klarinettentypen in Albanien, Journal of the International Folk Music Council 12 (1960) 17-20, p. 18.

2. Article *zumara* dans l'Encyclopédie de la Musique Fasquelle.

3. K. Waliszewski, La crise révolutionnaire 1584-1614, Paris, Plon, 1906, p. 242.

conservé le texte d'une chanson de mariage qui devait être en usage au XVIe siècle à Constantinople.

C'est en effet dès avant 1604 qu'il quitte l'île de Proconnèse, d'où sa famille était originaire et dont il était archimandrite, pour se rendre en Russie<sup>1</sup>.

Non seulement Matthieu était un démotociste avant la lettre, influencé peut-être en cela par l'exemple de son patriarche le grand Cyrille Loukaris, mais il se trouve être l'un des premiers Grecs à s'intéresser à la chanson populaire de ses compatriotes.

A l'occasion du mariage du tsar Dimitri et de Maryna Mniszech, fille du palatin de Santomir, il insère dans son texte un *Éloge de la reine*, en vers de sept et huit syllabes, tantôt iambiques, tantôt trochaïques, dont le quatrain liminaire est tout-à-fait semblable à celui de l'Éloge de la mariée, tel que me le chantait, voici 35 ans, Manolis Agapitou Tsopanakis de Salakos, dans l'île de Rhodes.

*Επαινος τῆς βασίλισσας	Πανέμματα τῆς νύφης (τὰ Κανάκια)
Τίνος λογισμὸς νὰ σώση, νοῦν καὶ θύμηση νὰ δώση, νοῦν καὶ θύμηση καὶ γνώση καὶ γλυκιὰ λαλιὰ καμπόση...	*Ελα, Παναγιά μου, σῶσε, νοῦν καὶ λογισμὸ μού δῶσε, νοῦν καὶ λογισμὸ καὶ γνώση καὶ γλυκιὰ φωνὴ καμπόση... <sup>2</sup>
(v. 481 - 482)	

Dans le détail, les vers subséquents ne présentent pas d'aussi frappantes analogies, mais, comme dans les chansons modernes, l'éloge de Maryna part des cheveux pour descendre au visage, au front, aux sourcils. Le chanteur moderne exprime l'éclat du visage de diverses façons:

... \*Έχεις κούτελλο καμάρι,  
ἤλιο μὲ τὸ φεγγάρι...<sup>3</sup>

... Τὰ μάγουλά σου 'στράφτουνε,  
κατῆλια 'ναι κι' ἀνάβγουνε<sup>4</sup>.

La version de l'archimandrite Matthieu a tout le charme des meilleures chansons populaires:

1. B. Κ n ὄ s, art. cité, p. 229.  
2. S. B a u d - B o n y, Chansons du Dodécanèse I 20.  
3. Γ. Δ. Δ ρ α κ ῖ δ ο υ, Ρ ο δ ι α κ ᾶ, Athènes, 1937, p. 67.  
4. S. B a u d - B o n y, op. cit., I 342.

... εἶχε μιὰ μεγάλη χάρη  
 ὡσπερ τὸ λαμπρὸν φεγγάρι  
 καὶ φαίνετον στὰ σκοτεινὰ  
 σὰν τὴν ἡμέρα φωτεινά·  
 μπόρειε κανεῖς στὰ σκοτεινὰ  
 νὰ στήγη τάβλα νὰ δειπνᾷ  
 μὲ δίχως λάδι καὶ κερί·  
 τίς εἶδεν τέτοια λυγερό;

(v. 491 - 494)

Les chansons modernes ont gardé cette alternance de rythme iambique et trochaïque et les mélodies que nous avons recueillies dans le Dodécanèse sont sans doute très proches de celles qui se chantaient voici quatre siècles à Constantinople, et dont Matthieu de Proconnèse nous a transmis le lointain écho.

SAMUEL BAUD - BOVY